

УДК 327:165.12:–027.2

Чеканов В.Ю., кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Київський славистичний університет (Україна, Київ), vsvld71@mail.ru

Функції теорії міжнародних відносин

Розглядається практично недосліджена проблема місця різних функцій теорії міжнародних відносин як наукової дисципліни. Поданий історичний нарис спроб застосування теорії ігор та інших математичних і статистичних методів з метою збільшення точності прогнозів, а також спроб зміни співвідношення практичної і теоретичної функцій даної дисципліни.

Ключові слова: теорія міжнародних відносин, прогнозування, функція, наукова дисципліна.

Chekanov V.Y., Candidate of historical sciences, Assistant professor at the International relations' chair, Kyiv Slavonic university (Ukraine, Kiev), vsvld71@mail.ru

The functions of the international relations' theory

The article deals with almost unexplored problem of the place of various functions within the international relations' theory as science. The given research is important to make the international relations' theory more connected with the changing realities of post bipolar world. The article contains the overview of the problem seen not from the inside of the discipline but from the impartial view point out of its structural framework. Thus it provides the position completely different from usually present in the researches of the specialists. It represents also a historical sketch of the attempts to use the theory of games and other mathematical and statistical methods to increase the preciseness of forecasts as well as a sketch of attempts to change the balance of practical and theoretical functions of the discipline.

Keywords: international relations' theory, forecasting, function, scientific discipline.

Чеканов В.Ю., кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений, Киевский славистический университет (Украина, Киев), vsvld71@mail.ru

Функции теории международных отношений

Рассматривается практически неисследованная проблема места различных функций теории международных отношений как научной дисциплины. Представлен исторический очерк попыток использования теории игр и прочих математических и статистических методов с целью увеличения точности прогнозов, а также попыток изменения соотношения практической и теоретической функций данной дисциплины.

Ключевые слова: теория международных отношений, прогнозирование, функция, научная дисциплина.

В системі сучасного гуманітарного знання теорія міжнародних відносин досить давно посідає поважне місце, проте не можна сказати, що вона претендувала на нього з самого початку свого існування – з 40-х рр. ХХ ст. Зародження теорії міжнародних відносин було обумовлене не стільки потребою в концептуальному освоєнні масиву специфічних відомостей про механізми здійснення зовнішньої політики, скільки нагальними питаннями орієнтації в цьому масиві – а саме, плануванням військових операцій і прогнозуванням найближчих подальших кроків умовного противника у «холодній війні». Це склало практичну функцію майбутньої дисципліни.

Незабаром спеціалісти почали формувати проблему, що лягла згодом в основу теорії міжнародних відносин, ширше: як потребу передбачення війн у принципі, потребу керування ними та обрахування можливостей запобігання або придушення війни в зародку [5, с.384–386]. Для виконання зазначених функцій було явно недостатньо загального для всіх гуманітарних дисциплін дослідного інструментарію, тим більше, що сформульовані таким чином завдання відсилали фахівців не стільки до сфери науки, скільки до сфери практичної політики.

Отже, якщо саме поняття «міжнародних відносин» ще на межі ХVIII–ХІХ ст. було сформульовано англійським філософом Джеремі Бентамом (1748–1832) і протягом понад століття під ним розуміли виключно міждержавні стосунки [9, с.19], які вивчалися суто з точки зору конкретики в рамках історичних дисциплін, теорія міжнародних відносин конституювалася значно пізніше. Вона поставала по мірі того, як на горизонті з'являлися проблеми, що вимагали нетрадиційних підходів – підходів, що вимагали для себе нової науки, яка перебувала б в особливих стосунках з військово-політичною сферою.

Теорія міжнародних відносин в остаточному вигляді утворилася, на відміну від інших гуманітарних наук, лише

після того, як була вироблена певна методологія розгляду міжнародних відносин. Нагадаємо, що інші гуманітарні дисципліни, навіть економіка, тривалий час функціонували, користуючись загальним для всіх гуманітарних дисциплін дослідним інструментарієм, розробленим ще в античні часи в рамках філософії [6, с.180]. Цей інструментарій був скерований не стільки на обрахування, скільки на обговорення проблем. Теорія міжнародних відносин же поставала з прикладних досліджень, що передбачали точний (хоча і несамостійний щодо подальшого використання) результат.

Взаємне відокремлення гуманітарних дисциплін відбувалося поступово. Не так сталося з теорією міжнародних відносин. Вона формувалася як наукова відповідь на практичні потреби передбачення подальших військово-політичних кроків противника – спершу у Другій світовій, потім у «холодній війні». Тому одразу ж у теорії міжнародних відносин широко проявилася постійно наявна в ній тенденція до алгоритмізації, математизації дисципліни. Уже в 1947 р., миттєво по своїй розробці Дж. Фон Нойманном та О.Моргенштерном, до складу теорії міжнародних відносин увійшла т.зв. «теорія ігор» [7, с.60;9, с.71]. Брак кількісних показників для планування стратегічних операцій ставив їх своєчасну розробку під загрозу, тому з'явилася потреба в механізмі імітації реальних кризових ситуацій, що дозволяв би розробити алгоритми поведінки в них без володіння повною інформацією про потенціал та наміри противника. Так виник експериментально-ігровий напрямок теорії міжнародних відносин, представлений «кризовими» і «довільними політичними» іграми.

Отже, нагальні потреби, що стояли біля витоків теорії міжнародних відносин, сформували її прогностичну функцію.

Забігаючи дещо уперед, зауважимо, що аналіз та прогнозування міжнародних відносин, попри високий рівень потреби державних та політичних діячів саме в перспективних висновках фахівців, досі існують на невизначених (а радше сказати, невизначених засадах). Цей вид діяльності не вважається професією: в Україні, наприклад, визнаються на офіційному рівні лише «експерти з суспільно-політичних питань», але прогнозування не вважається професією в жодній галузі суспільного виробництва. При цьому слід зауважити, що професіями визнається, наприклад, діяльність ворожок та хіромантів [4, с.330,459–481]. Професія «аналітика» визнається лише щодо економічних спеціальностей (загалом 13 позицій у відповідному затвердженному переліку) [4, с.276].

Все це відбиває ту ситуацію, що у міжнародній науці жоден алгоритм розробки зовнішньополітичних прогнозів досі не отримав нормативного статусу, бо немає гарантованого «рецепту» точності прогнозу. Відтак, переважна роль у складі дисципліни тієї функції, що не може виконуватися з належною точністю, сприяє певному «розмиванню» нормативних меж дисципліни. Наприклад, у Росії проблематика міжнародних відносин у вищих навчальних закладах поділяється між 3 курсами: «Основи теорії міжнародних відносин», «Теорія міжнародних відносин» та «Історія і методологія досліджень міжнародних відносин та світової політики» [8, с.5]. На нашу думку, це пов'язане з тим, що прогностична неточність в рамках даної дисципліни не дозволяє викладати навіть основні її засади як обов'язкові нормативи. Неточність в принципі не може мати зобов'язуючого характеру.

Історія розробки та застосування в теорії міжнародних відносин прогностичних методів показує, що, попри численні спроби розробити алгоритм використання їх, його не створено і досі. Це веде до невиконання даною дисципліною в повному обсязі функцій, покладених на неї, і до того, що остаточне структурування теорії міжнародних відносин як наукової дисципліни поки що не відбулося (про це свідчить і назва дисципліни, яка відсилає не до точного емпіричного знання, а до застарілих мислених конструкцій, від яких наука почала відмовлятися починаючи з ХХ ст., коли гуманітарні дисципліни вперше починають застосовувати статистичні дані).

Слід зауважити, що жодна наукова дисципліна не може зводитися лише до виконання практичних потреб. Подібна ситуація спостерігається і у теорії міжнародних відносин, але теоретична функція в ній посідає специфічне місце, оскільки навіть об'єкт та предмет даної науки досі залишаються неузгодженими [9, с.19–27].

Понад століття під «міжнародними відносинами» розуміли виключно міждержавні стосунки. Але процеси глобалізації ХХ ст. призвели до зрушень в усіх суспільних верствах і до розширення їх соціальних ролей [10, с.311–342, 389]. Вони спричинили переформатування самого поняття «міжнародні відносини» за рахунок інкорпорації нових понять, зокрема, «світової політики», «світового співтовариства» тощо. Це призвело до ускладнення дисципліни і до появи у другій половині ХХ ст. специфічних її варіантів – наприклад, «мондіології». Наслідком цього стало те, що дисциплінарні межі теорії міжнародних відносин стали розмиватися, бо всередині дисципліни виявилася значна кількість невизначених понять (за визнанням спеціалістів, незрозуміло навіть, чим розрізняються «світова політика» і «міжнародні відносини») [9, с.27].

Крім того, відомо, що вадою міжнародної науки, яка знижує вірогідність висновків, є брак кількісних даних для аналізу через принципову недоступність джерельної бази, яка використовується для здійснення поточної політики і в принципі є недоступною для дослідження в сенсі виконання нею своїх прямих функцій, у т.ч. і теоретичної. Тому з моменту виникнення дисципліни розпочалася розробка методів вимірювання доступних показників, переведення їх у цифрову форму, що уможливило б їх введення в ЕОМ. Відтоді цифрові дані починають розглядати як індикатори процесів, вербального опису яких поки що немає. Але незабаром потреба в інтерпретації отриманих даних призвела до появи цих описів у вражаючій кількості – вони з'являлися з різних напрямків незалежно один від одного, суперечили та відкидали один одного. Наука міжнародних відносин починає відтоді ділитися на відгалуження, представники яких відмінно один від одного бачать свої цілі, предмети та методи [9, с.31]. Дисципліна стає аморфною, причому це стосується не лише методів дослідження, але й цілепокладання.

Якщо, наприклад, Дж.Модельські формулював цілі дисципліни з огляду на практичну потребу у зміні зовнішньої політики інших держав у потрібному напрямку, К.Дойч – як пристосування до міжнародного середовища, яке передбачає можливість обрання стратегій ізоляції від нього або, навпаки, керування цим середовищем.

Прогностична функція дисципліни звелася до визначення тих величин, що впливають на формування зовнішньополітичного курсу держави (Дж.Розенау називав це «передтеорією»). Ще у 60–ті рр. багато праць з теорії міжнародних відносин представляли собою не стільки теоретичні розвідки, скільки вербалізовані розшифровки результатів застосування методів статистичного аналізу з метою недовготривалого прогнозу щодо розвитку тієї чи іншої окремої ситуації [11, р.214, 230]. У той же час більш амбітні проекти, як правило, не приносили успіху, оскільки вимагали обрахування значної кількості змінних величин [3, с.131].

Згодом в процесі розвитку передтеорії виникає імітаційний метод дослідження міжнародних відносин – шляхом т.зв. «наукових ігор» [9, с.311]. Він сприяв тому, що аналіз міжнародних відносин став відокремлюватися від їх прогнозування. Таким чином, всі ситуації міжнародних відносин, які існували на момент здійснення того чи іншого дослідження і аналізувалися фахівцями, мали для цих досліджень однакове значення «кінцевого пункту», до якого, як до знаменника, мали зводитися всі попередні зміни. На практиці це значило, що ситуації, котрі, як це незабаром доводило майбутнє, носили нетривалий проміжковий характер, мали тим не менш розглядатися як остаточні. Зрозуміло, що це приводило до зниження наукової цінності досліджень міжнародних відносин і до скорочення їх практичної вартості – вона тривала аж до моменту, доки не змінювалася ситуація, що була «кінцевою» на момент здійснення дослідження.

У період «холодної війни» це не відчувалося як небезпека, проте наприкінці ХХ ст. все радикально змінилося: як написав сучасний фахівець – міжнародник К.Бус, миттєвий розвал світової соціалістичної системи у 1989 р. був повною несподіванкою для всіх аналітиків [2, с.334–335]. Якими б проробленими з точки зору методології не були їхні праці, вони не враховували самої можливості виходу майбутньої ситуації за межі звичної парадигми «холодної війни».

На нашу думку, вищезазначені вади теорії міжнародних відносин міцно вмонтовані у саму структуру об'єкту даної дисципліни, який не є суто ідеальним, відірваним від практичного життя, і перебуває в стані постійної корекції та видозміни відповідно до нагальних потреб держави.

Якщо прогностична функція теорії міжнародних відносин передбачала роботу з таким об'єктом з застосуванням алгоритмізованого інструментарію, запозиченого з теорії ігор, теоретична функція міжнародної науки у той же час ставила в голову кута соціологічні та психологічні аспекти, а саме, детальний опис зовнішньої політики та міжнародних відносин, а також дослідження мотивів [7, с.38, 42]. Після 1989 р. одночасне виконання цих двох функцій сприяло розширенню методологічної прірви всередині дисципліни.

Отже, застосування математичних методів моделювання призвело до взаємного відокремлення теоретичної і практичної функцій міжнародної науки. Теорія міжнародних відносин у значно більшому ступені, ніж інші гуманітарні дисципліни, залежить від практичних потреб міжнародних відносин, виконанню яких слугують саме математичні методи моделювання. Однак в структуру теорії міжнародних відносин вони не увійшли як нормативна складова, обов'язкова для опанування та засвоєння. Детальний же опис міжнародних відносин становить не стільки практичний, скільки суто науковий інтерес. Адже практикуючих політиків не завжди цікавлять наукові визначення теперішньої ситуації (добре відомо їм з практичної сторони), проте життєвий інтерес становлять рекомендації фахівців щодо подальшої поведінки в ситуації, їх висновки щодо її розвитку. До того ж, підходи різних фахівців галузі подекуди настільки суперечать один одному, що існування їх в межах однієї дисципліни викликає сумніви щодо її цілісності.

Теорія міжнародних відносин, проте, не може відкинути необхідності в аналізі та прогнозуванні, якими б складнощами не супроводжувалася їх інкорпорація до складу даної наукової дисципліни. Адже аналіз та пояснення фактів міжнародного життя потрібні не самі по собі, а лише заради створення прогнозів розвитку подій [9, с.69]. Однак і «теоретизація» дисципліни є об'єктивним процесом, який не можна відкинути тільки тому, що він веде до внутрішньодисциплінарних суперечностей. Не дивно, що за таких умов у теорії міжнародних відносин стали розвиватися конвергентні підходи, націлені на несуперечливе поєднання в межах дисципліни алгоритмізованих методів прогнозування з теоретичними підходами.

Поступово виникла група т.зв. прогностичних методів аналізу ситуації, серед яких виділяються побудова сценаріїв (мислених моделей імовірного розвитку ситуації, відповідних здоровому глузду) і «дельфійський метод», що представляє собою контрольоване певним центральним органом обговорення ситуації декількома експертами з метою виявлення розходжень у баченні ситуації між ними і цим органом; той або узагальнює висновки експертів, або повертає їх на доопрацювання, причому експерти можуть погодитися з центральним органом, або продовжувати обстоювати власну позицію, що дозволяє побачити нові, раніше неусвідомлені сторони проблеми [9, с.59].

Таким чином, «дельфійський метод» відіграє допоміжну роль: він не є власне прогностичним методом, а використовується для керування обговоренням, яке носить теоретичний характер. Що ж стосується інших методів аналізу ситуації, вони здебільшого враховують не стільки можливості її розвитку, скільки бачення її політиками або експертами (контент- та івент-аналізи, когнітивне картування тощо) [9, с.54].

У 70-х рр. був розроблений системний підхід, який дозволяв подивитися на об'єкт дослідження дискретно – як на систему взаємодії складових елементів (французький філософ Р.Арон назвав їх «політичними одиницями»), що здійснюються за певними правилами. З метою пізнання цих правил американський дослідник Дж.Розенау у 1971 р. виділив 6 рівнів політичних одиниць:

- індивіди;
- їхні посади та ролі;
- структура уряду;
- суспільство, яким керує уряд;
- система відносин національної держави з іншими учасниками міжнародних відносин;
- світова система.

Таким чином, аналіз та прогнозування міжнародних відносин набули форми дослідження взаємодії між усіма вищезазначеними рівнями. Ця взаємодія може проходити за 3 рівнями: склад (сукупність елементів, що утворюють структуру), внутрішня структура (сукупність закономірних взаємозв'язків елементів), зовнішня структура (сукупність взаємозв'язків системи як цілого зі своїм середовищем) [1, с.68–70]. На основі базових рівнів було сформульовано розгалужену систему детермінант, факторів та змінних (територія, населення, політичний режим, рівень загальної та технічної освіти населення, моральний тонус суспільства, стратегічне положення в міжнародній системі тощо). Така систематизація вже могла використовуватися не лише з метою обрахування ймовірностей, але і як каркас для розробки теоретичних моделей міжнародних відносин, тобто, дозволяла саме несуперечливе об'єднання двох функцій в рамках дисципліни. Однак при цьому не вдалося подолати основну ваду виконання прогностичної функції – досягнення найвищого можливого ступеню вірогідності прогнозу. Подальші спроби удосконалення методів прогнозування – зокрема, моделювання (створення ідеальних об'єктів, системи, елементи і відносини яких відповідають реальним) – остаточно утвердили дослідників у висновку про абстрактний характер будь-якої моделі, про нездатність її дати 100% гарантії, що стосунки між реальними об'єктами розвиватимуться так само, як і між ідеальними.

Черговою спробою впорядкування прогностичної функції теорії міжнародних відносин стало застосування аналізу процесу прийняття рішень – «динамічного виміру системного аналізу», в якому намагалися враховувати не лише жорстко детерміноване функціонування політичних структур, але й вплив різноманітних чинників на осіб, відповідальних за прийняття рішень [9, с.71–72].

Пояснити логіку обрання відповідальною особою того чи іншого рішення в такій ситуації неможливо, тому її спробували замінити теорією ігор, яку вперше застосували щодо міжнародних відносин А.Рапопорт і Т.Шеллінг. Метою застосування теорії ігор був не опис поведінки гравців (оскільки вона в такій ситуації і може бути логічною, і може не бути такою), а знаходження найкращого варіанту поведінки, оскільки число типів ситуацій обмежене, а відтак їх можна звести до певної кількості ігрових моделей. Однак рішення не завжди є результатом раціонального підходу і, знов-таки, жодна теорія не може передбачити логіку, за якою гравець помилково обере не найкращий варіант, а головне – відсутність логіки у прийнятті рішення, від чого також не застрахований жоден гравець.

Таким чином, теорія міжнародних відносин пройшла складний і багато в чому відмінний від інших гуманітарних дисциплін шлях розвитку. Він характеризувався тим, що вона з самого початку постала з практичних потреб, і це обумовило значно вищий, ніж в інших гуманітарних науках, рівень математизації. Суттєвою рисою еволюції теорії міжнародних відносин була тривала відокремленість математизованих прогностичних методів від більш теоретичних, наближених до традиційних гуманітарних дисциплін описів та пояснень механізмів здійснення міжнародних відносин. Цей шлях супроводжувався намаганням поєднати в рамках інтегрованої дисципліни прогностичну та теоретичну функції, виконання яких вимагало залучення якісно різних методологічних підходів. У 70-ті рр. були зроблені важливі кроки з вироблення системного підходу,

що дозволив створити загальні підвалини для узгодженого виконання обох основних функцій. Однак процес внутрішньої інтеграції міжнародної науки досі не сприймається як завершений навіть визнаними її фахівцями. Тож не складно спрогнозувати, що на цьому шляху на нас чатують нові і в повному сенсі слова непередбачувані прориви та несподіванки.

Список використаних джерел

1. Антиوخина–Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталев М.А. Основы теории международных отношений. – М.: МГИМО, 1988. – 141 с.
2. Бус Кен. Вызов незнанию: теория международных отношений перед лицом будущего // Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С.334–356.
3. Кларк Грневиль, Сон Луис Б. Достижение всеобщего мира через мировое право. Два альтернативных плана // Теория международных отношений / Под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С.115–131.
4. Класифікатор професій ДК 003: 2010. – Х.: Фактор, 2011. – 528 с.
5. Райт Куинси. Некоторые размышления о войне и мире // Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С.384–398.
6. Смит Роджер. История гуманитарных наук. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 392 с.
7. Современные буржуазные теории международных отношений. Критический анализ / Под ред. В.И. Гантмана. – М.: Наука, 1976. – 486 с.
8. Цыганков А.П., Цыганков П.А. Социология международных отношений. – М.: Аспект–пресс, 2006. – 237 с.
9. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2005. – 590 с.
10. Хобсбаум Эрик. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. 1914–1991. – М.: Независимая газета, 2004. – 630 с.
11. Deutsh Karl W., Edinger Lewis J., Macridis Roy C., Merritt Richard L. France, Germany and the Western Alliance. – N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1967. – 324 p.

References

1. Antiukhina–Moskovchenko V.I., Zlobin A.A., Khroustaliev M.A. Osnovy teorii mezhdunarodnykh otnoshenii. – М.: МГИМО, 1988. – 141 s.
2. Bouth Ken. Vyzov neznaniju: teoriya mezhdunarodnykh otnoshenii pered litzom budushchego // Teoriya mezhdunarodnykh otnoshenii na rubezhe stoletii / Pod red. P.A. Tzygankova. – М.: Gardariki, 2002. – S.334–356.
3. Clarke Greneville, Son Louis B. Dostizhenije vseobshchego mira cherez mirovoje pravo. Dva alternativnykh plana // Teoriya mezhdunarodnykh otnoshenii na rubezhe stoletii / Pod red. P.A. Tzygankova. – М.: Gardariki, 2002. – S.115–131.
4. Klyasyfikator profesii DK 003: 2010. – Kh.: Factor, 2011. – 528 s.
5. Wright Queensey. Nekotorye razmyshlenija o vojne i mire // Teoriya mezhdunarodnykh otnoshenii na rubezhe stoletii / Pod red. P.A. Tzygankova. – М.: Gardariki, 2002. – S.384–398.
6. Smith Roger. Istorija gumanitarnykh nauk. – М.: Izd. Dom GU VShE, 2008. – 392 s.
7. Sovremennye bourguaznyje teorii mezhdunarodnykh otnoshenii. Kriticheskij analiz / Pod red. V.I. Gantmana. – М.: Nauka, 1976. – 486 s.
8. Tzygankov A.P., Tzygankov P.A. Soziologija mezhdunarodnykh otnoshenii. – М.: Aspect–press, 2006. – 237 s.
9. Tzygankov P.A. Teoriya mezhdunarodnykh otnoshenii. – М.: Gardariki, 2005. – 590 s.
10. Hobsbowm Eric. Epokha krainostey. Korotkij dvadzaty vek. 1914–1991. – М.: Nezavisimaya gazeta, 2004. – 630 s.
11. Deutsh Karl W., Edinger Lewis J., Macridis Roy C., Merritt Richard L. France, Germany and the Western Alliance. – N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1967. – 324 p.

* * *